

А.Г. Скок,  
кандидат психологічних наук, старший викладач  
(Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)

### КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

*У статті проаналізовано соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу, теоретично обґрунтовано методичні засади та результати емпіричного дослідження з цієї проблеми. У дослідженні розкрито сутність комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу.*

**Постановка проблеми.** Останніми десятиліттями поняття "толерантність" стало міжнародним терміном, найважливішим ключовим словом у проблематиці світу. У будь-якій мові Землі це поняття наповнене особливим змістом, але його суть відбиває інтуїтивне сприйняття єдності людства, залежність усіх від кожного й кожного від усіх, полягає в повазі прав іншого, а також у стримуванні від учинення шкоди, тому що шкода, заподіяна іншому, є шкодою для всіх і для самого себе.

У сучасному суспільстві толерантність має стати свідомо сформованою моделлю взаємин людей, народів, країн.

З розвитком цивілізації сфера значущого в людини й суспільства розширюється: з'являються все нові підстави для небайдужості, провідними проявами яких є толерантність та інтолерантність. Толерантність та інтолерантність – це особливі відносини, що формуються на підставі оцінки об'єкту. Толерантність як ставлення породжує довіру, готовність до співробітництва й компромісу, товариськість і дружелюбність.

Ефективність діяльності сучасних викладачів вищих навчальних закладів обумовлена різними чинниками, в тому числі й соціально-психологічними. Саме ці чинники надають якісного імпульсу розвитку взаємодії викладача з оточенням, забезпечують особистісне зростання викладача. Важлива роль серед соціально-психологічних чинників належить комунікативній толерантності викладача вищого навчального закладу, яка може сприяти підвищенню ефективності навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах.

**Мета дослідження** – визначити зміст, структуру комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу та психологічні чинники її формування.

**Результати теоретичного дослідження.** У дослідженнях проблем толерантності, що актуалізувалися останніми роками, толерантність постає і як певна філософія, і як категорія стосунків, і як культура толерантної свідомості. Зростання розмаїтості, діапазону розходжень між людьми, етносами, релігіями та культурами свідчить, що і природа й історія визначають толерантність як унікальний еволюційний механізм співіснування соціальних груп, що володіють різними можливостями розвитку [1; 2].

Аналіз психологічної літератури показав, що проблема толерантності є предметом уваги досить широкого кола дослідників. Вона знайшла відображення в роботах, присвячених з'ясуванню сутності терпимості та толерантності в онтології суспільної свідомості й самосвідомості [3], місця толерантності у процесі набуття особистісної цілісності [4; 5], толерантності в суспільстві з ринковою економікою [6], проблеми міжетнічної толерантності [7; 9], толерантності як категорії відносин [3], толерантності як особистісної риси [10], комунікативної толерантності [11], толерантності як етико-психологічної проблеми діяльності педагогічних працівників вищих навчальних закладів [12]. Разом із тим, проблема комунікативної толерантності викладачів вищої школи спеціально не вивчалася.

Ефективність навчання передусім залежить від педагогічної майстерності викладача, від наявності в його особистості якостей, котрі дозволять йому краще розуміти студентів, серед яких комунікативна толерантність та позитивна комунікативна установка.

Компоненти майстерності являють собою систему внутрішніх і зовнішніх елементів, які складають діяльність того, хто навчає. Педагогічна майстерність – це застосування педагогічної технології, яка складається з кількох компонентів [13]: установка викладача на професійне самовдосконалення, на розвиток у себе якостей, оптимальних для ефективного навчання й виховання студентів; уміння забезпечувати єдність навчання й виховання; знання й використання психологічних закономірностей навчання й виховання; практична реалізація основних принципів дидактики й виховання; уміння використовувати специфіку конкретних форм навчання; мистецтво спілкування, уміння організувати педагогічне спілкування.

Зрозуміло, що компоненти майстерності являють собою функціональні елементи єдиної системи, це ціннісна єдність, оскільки майстерність викладача залежить від досконалості кожного з компонентів без винятку.

Крім цього, викладач для успішної роботи повинен мати необхідну психологічну підготовку, в якій вирізняють три основні компоненти: формування комунікативної толерантності, психологічну компетентність у педагогічній діяльності, а також уміння людини представляти себе на ринку праці.

*Комунікативна толерантність* – це насамперед здатність людини до взаємодії з іншими. Вона включає пізнання особистістю самої себе та іншої людини, толерантні установки поведінки й спілкування.

*Психологічна компетентність* – комплекс знань і вмінь із психології, необхідний для вирішення професійних задач у педагогічній діяльності.

*Уміння викладача представляти себе* дуже важливе в умовах сучасного суспільства. І від того, наскільки він знає та розуміє як сильні, так і слабкі сторони своєї особистості, свій внутрішній потенціал, залежить можливість розкриття творчих потенцій у педагогічній діяльності.

Викладачу необхідно розвивати в собі якості психолога. Для цього йому необхідні:

- знання психологічних та вікових особливостей людини, що допомагають розібратися в людях, адекватно оцінити їх стан, настрій, поведінку;
- уміння давати адекватний емоційний відгук на психічний стан іншої людини та її поведінку;
- уміння вибирати у відношенні до кожного таку форму спілкування, яка відповідала б його індивідуальним особливостям;
- знання і вміння дотримуватися вимог етикету як зовнішнього вияву внутрішньої поваги до інших людей.

Але викладач є перш за все педагогом, тобто повинен володіти педагогічною технікою і технологією, в які необхідно вкласти свою індивідуальність і творчість для того, щоб його вплив як викладача був розвиваючий і виховуючий.

Спираючись на підхід М.К. Тугушкиної, яка розробила з колегами психологічну модель творчого процесу в діяльності викладача (рис. 1), ми виділяємо місце комунікативної толерантності в цій моделі [13].

Педагогічна майстерність, про що свідчить аналіз наукових джерел, об'єднує педагогічну та психологічну підсистеми й реалізується через педагогічні та психологічні технології, якими оволодіває викладач. Під технологією розуміється сукупність знань, умінь, методів, способів, котрі використовує викладач для реалізації поставленої мети. Педагогічні та психологічні технології мають свою специфіку в цілях, методах, способах [13].

У педагогічній діяльності зустрічаються труднощі, головними з яких є наступні:

- невміння аналізувати всі компоненти своєї педагогічної діяльності й себе як особистість та індивідуальність;
- недостатнє розуміння індивідуально-психологічних особливостей студентів і невміння враховувати їх у викладацькій діяльності;
- невміння побудувати процес спілкування зі студентами й колегами;
- невміння керувати своїми психічними станами й долати комунікативні бар'єри [13].

На наш погляд, ці труднощі багато в чому можна пов'язати з відсутністю комунікативної толерантності у викладача і як особистісної риси, і як принципу культури педагогічного спілкування.

Оскільки комунікативна толерантність лежить в основі взаємної довіри й розуміння, сприяє вияву доброзичливості, допомагає встановленню позитивного психологічного клімату в педагогічних колективах, студентських групах, то боротьба з труднощами в педагогічній діяльності передбачає пізнання викладачем себе, розуміння своїх студентів, навчання педагогічному спілкуванню.

Сучасний викладач вищого учбового закладу за родом своєї діяльності неминуче опиняється в ролі арбітра у вирішенні конфліктів інших людей. Це висуває підвищені вимоги до його особистісних якостей та розуміння сутності своєї професійної діяльності.

На думку А.В. Морозова і Д.В. Чернилевського, сутність професійної діяльності викладача проста – не вирішувати задач замість іншої людини будь-якого віку, її проблем, а розв'язувати цю проблему разом із нею, посилюючи її віру у власні сили, свої можливості, у саму себе [14].

Як вважають вищезазначені автори, викладач вищого навчального закладу в системі освіти має характеризуватися:

1. Професійною підготовкою, складовими якої є: практичний досвід; схильність до нововведень; здатність до такої діяльності; прагнення до самовдосконалення; знання специфіки цієї діяльності.
2. Морально-етичними якостями: чесність; сумлінність; готовність відстоювати свої переконання; безкорисливість; порядність; інтелігентність; людяність; доброта; надійність; скромність; принциповість; уміння дотримуватись слова.
3. Комунікативними якостями: особиста привабливість; ввічливість; повага до оточуючих; готовність допомогти; авторитет; тактовність; увага до оточуючих; уміння бути гарним співрозмовником; товарищкість; досяжність для контактів; довіра оточуючим; чуйність.
4. Вольовими якостями: впевненість у собі; підприємливість; наполегливість; завзятість; ініціативність; незалежність; витримка; схильність до ризику; уміння ставити досяжні цілі; цілеспрямованість; стриманість; врівноваженість; рішучість; самостійність.
5. Організаційно-адміністративними якостями: вимогливість до себе та інших; уміння правильно оцінити себе та тих, хто навчається; індивідуальний підхід до кожного; уміння приймати рішення; схвалення ініціативи тих, хто навчається; уміння координувати роботу аудиторії, а також – широта інтересів та незалежність поглядів; готовність до контактів та вміння їх підтримувати; уміння емоційно приваблювати до себе людей; здатність зберігати емоційну стриманість під час спілкування; прагнення до пізнання себе та інших [14].

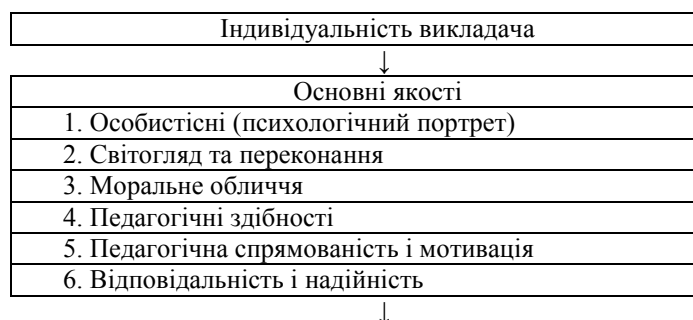




Рис. 1. Місце комунікативної толерантності у психологічній моделі творчої діяльності викладачів

Поняття комунікативної толерантності – одна з важливих категорій теорії ненасильства в освіті. Вона складає основу педагогічного спілкування викладача й студента, сутність якої зводиться до таких принципів навчання, які створюють оптимальні умови для формування культури гідності, самовираження того, хто навчається, виключають страх перед неправильною відповіддю, призводять до активної діяльності на лекціях та семінарах.

Комунікативна толерантність як шаноблива поблажливості до того, кого навчають, з одного боку, і як педагогічна терпимість, з іншого, уміння вислухати навіть помилкову відповідь студента і зробити цю відповідь об'єктом колективного обговорення, все більш надійно включається в понятійний апарат гуманізації освіти та педагогіки ненасилля.

Комунікативна толерантність передбачає особистісну орієнтацію у викладанні, реалізацію культурологічного підходу до формування особистості майбутнього, активного члена суспільства, здатного до творчості та відповідальності.

**Методика та організація дослідження.** У нашому дослідженні ми прагнули виявити особливості комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу та соціально-психологічні чинники, що впливають на її формування. З цією метою дослідженням було охоплено 209 викладачів вищих навчальних закладів м. Чернігова та м. Києва.

Для вирішення поставлених завдань було використано такі методики дослідження: а) "Методику діагностики рівня толерантності" Л.Г. Почебут для дослідження загальної толерантності викладачів вищих навчальних закладів; б) "Методику діагностики комунікативної толерантності" В.В. Бойка для дослідження особливостей комунікативної толерантності викладачів вищих навчальних закладів; в) "Методику діагностики комунікативної установки" та "Методику діагностики рівня емпатійних здібностей" В.В. Бойка, г) методику "16-факторний особистісний опитувальник" Р.Б. Кеттелла й "Методику діагностики міжособистісних відносин" Т. Лірі для вивчення соціально-психологічних чинників, що впливають на становлення комунікативної

толерантності викладачів вищих навчальних закладів. Отримані дані піддавалися статистичному аналізу з подальшою якісною інтерпретацією й змістовним узагальненням.

**Результати дослідження та їх обговорення.** Дослідження проводилося у два етапи.

*Перший етап* емпіричного дослідження було присвячено вивченню рівнів загальної толерантності та комунікативної толерантності викладачів вищого навчального закладу, а також аналізу основних виявів їхньої нетолерантності.

Дослідження *загальної толерантності* викладачів вищого навчального закладу (за методикою "Методика діагностики рівня толерантності" ІНГОЛ Л.Почебут) показало, що низький рівень вказаної якості мають 38,3 % викладачів вищих навчальних закладів, середній – 34,4 % та високий – 27,3 %. У процесі вивчення *комунікативної толерантності* (за методикою "Рівень комунікативної толерантності" В. Бойка) виявлено, що найбільша кількість викладачів (46,4 %) потрапила до групи із середнім рівнем комунікативної толерантності. Для чверті усіх опитаних (24,9 %) характерним є низький рівень комунікативної толерантності. І лише 28,7 % викладачів досягають високого рівня комунікативної толерантності.

Виявлено, що існує статистично значущий взаємозв'язок ( $p < 0,05$ ) між *рівнем загальної толерантності особистості й рівнем комунікативної толерантності*. Тобто, можна говорити про те, що рівень розвитку загальної толерантності викладача може виступати основою для розвитку комунікативної толерантності.

При факторному аналізі основних *складових комунікативної інтолерантності* виділено два головні фактори.

Перший фактор – *"нетерплячість до індивідуальності інших"* – об'єднав такі складові: "нетерплячість до фізичного та психологічного дискомфорту, в якому знаходиться партнер" (0,810); "невміння або небажання прийняти індивідуальності інших людей" (0,764); "погане пристосування до характеру, звичок, установок інших" (0,558); "невміння приховувати неприємні почуття, що виникають при зустрічі з некомунікативними якостями партнерів" (0,543); "використання в якості еталону самого себе при оцінюванні поведінки, образу думок та окремих характеристик інших людей" (0,541).

Другий фактор – *"перевиховання партнерів по взаємодії"* – утворили такі складові: "намагання "переробити", перевиховати свого партнера" (0,858); "намагання "підігнати" партнера під себе, зробити його "зручним" (0,656); "невміння прощати іншому його помилки, незграбність" (0,567); "категоричність та консерватизм в оцінках інших людей" (0,529).

На основі кластерного аналізу встановлено, що за виявами зазначених вище двох факторів опитувані викладачі можуть бути об'єднані в три групи. Першу групу – *"нетерплячі викладачі"* (24 %) утворили викладачі, для яких характерна переважно "нетерпимість до індивідуальності інших людей". Другу групу утворили *"викладачі-перевихователі"* (35 %), яким в основному притаманно те, що вони намагаються "переробити", перевиховати партнерів по взаємодії. І до третьої групи – *"толерантні"* (41 %) віднесено викладачів, які характеризуються відсутністю названих виявів складових нетолерантності. Отже, можна говорити про те, що більша частина викладачів (59 %) утворює проблемну групу, оскільки для її представників характерна наявність тих чи інших виявів комунікативної нетолерантності.

*Другий етап* емпіричного дослідження був спрямований на визначення психологічних чинників, що впливають на становлення комунікативної толерантності викладачів вищих навчальних закладів. (Використовувався критерій "хі-квадрат").

Дослідження особливостей *комунікативної установки* (за "Методикою діагностики комунікативної установки" В.В. Бойка) та її зв'язку з комунікативною толерантністю виявило наявність статистично значущого зв'язку ( $p < 0,01$ ) між позитивною комунікативною установкою та комунікативною толерантністю. Це проявилось у тому, що чим вищий рівень позитивної комунікативної установки, тим вищий і рівень комунікативної толерантності.

Дослідження особливостей *емпатії* викладачів вищих навчальних закладів (за "Методикою діагностики рівня емпатійних здібностей" В.В. Бойка) та її зв'язку з комунікативною толерантністю не виявило статистично значущого зв'язку між цими двома показниками. Разом із тим, можна констатувати на рівні тенденції, що найвищі показники комунікативної толерантності мають викладачі з середнім рівнем емпатії.

Дослідження *інтелектуальних, емоційно-вольових та комунікативних якостей* (за допомогою багатофакторного опитувальника Р. Кеттела) та їх зв'язку з комунікативною толерантністю виявило наявність статистично значущого зв'язку між рівнем комунікативної толерантності та особистісними рисами, що входять до кожного зі вказаних блоків. Констатовано, що найбільш тісно комунікативна толерантність пов'язана з емоційно-вольовими особистісними рисами, що складають емоційно-вольовий блок, та дещо менше з якостями, які належать до комунікативного та інтелектуального блоку. Так, дослідження показало наявність статистично значущого зв'язку між рівнем комунікативної толерантності та наступними особистісними характеристиками:

а) емоційно-вольовими – "емоційна стійкість" ( $p < 0,001$ ), "нормативність" ( $p < 0,01$ ), "жорсткість" ( $p < 0,01$ ), "тривожність" ( $p < 0,01$ ); б) комунікативною – "соціальна сміливість" ( $p < 0,05$ ); в) інтелектуальною – "радикалізм" ( $p < 0,01$ ). Причому з деякими із названих якостей спостерігається позитивний зв'язок, а з деякими – негативний.

Дослідження особливостей *стилю міжособистісних стосунків* викладачів вищих навчальних закладів (за допомогою методики Т. Лірі) та його зв'язку з комунікативною толерантністю показало наявність статистично значущого зв'язку ( $p < 0,05$ ) між стилем "доброзичливість" і комунікативною толерантністю.

**Висновки.** На основі результатів дослідження можна зробити такі висновки:

1. Толерантність особистості – це таке ставлення до оточуючих, яке характеризується повагою й визнанням рівності іншої особистості, відмовою від домінування, визнанням багатовимірності та різноманіття людської культури, норм, установок, вірувань. Основними характеристиками толерантності особистості є такі:

терпимість, емпатійність, комуникативність, емоційна стабільність, соціальна активність, достатній рівень культури та освіти.

2. Комуникативна толерантність викладача вищого навчального закладу – це таке ставлення викладача до студентів, яке характеризується повагою й визнанням рівності студентів у ситуаціях комуникативної взаємодії, відмовою від домінування, врахуванням індивідуально-психологічних особливостей студентів у процесі спілкування та створенням умов для їх самореалізації.

3. Комуникативна толерантність у системі вищої освіти – це показник соціальної й професійної компетентності, який впливає на ефективність педагогічного спілкування викладача, а також основа взаємодії викладача й студента, результатом розгортання якої є утворення оптимальних умов для формування культури гідності, самовираження студента.

4. На основі аналізу діяльності викладача вищого навчального закладу визначено основні соціально-психологічні чинники, які впливають на його толерантність: позитивна комуникативна установка; емпатія; інтелектуальні, емоційно-вольові та комуникативні якості особистості; стратегії взаємодії.

5. Результати дослідження виявили недостатній рівень розвитку комуникативної толерантності викладачів вищих навчальних закладів, що проявилось у тому, що менше, ніж третина, опитаних викладачів мають високий рівень розвитку зазначеної якості.

6. Встановлено статистично значущий взаємозв'язок між рівнем загальної толерантності й рівнем комуникативної толерантності особистості.

7. Виділено два головні фактори комуникативної інтолерантності викладачів вищих навчальних закладів: 1) "нетерплячість до індивідуальності інших" (об'єднує складові "нетерплячість до фізичного та психологічного дискомфорту, в якому перебуває партнер", "невміння або небажання прийняти індивідуальності інших людей", "погане пристосування до характеру, звичок, установок інших", "невміння приховувати неприємні почуття, що виникають при зустрічі з некомуникативними якостями партнерів", "використання в якості еталону самого себе при оцінюванні поведінки, образу думок та окремих характеристик інших людей"); 2) "перевиховання партнерів по взаємодії" (охоплює такі складові: "намагання "переробити", перевиховати свого партнера", "намагання "підігнати" партнера під себе, зробити його "зручним", "невміння прощати іншому його помилки, незграбність", "категоричність та консерватизм в оцінках інших людей").

8. На основі кластерного аналізу встановлено, що за виявами зазначених вище двох факторів опитувані викладачі можуть бути об'єднані в три групи: а) "нетерплячі викладачі" – викладачі, для яких характерна переважно нетерпимість до індивідуальності інших людей; б) "викладачі-перевихователі" – яким в основному притаманне те, що вони намагаються "переробити", перевиховати партнерів по взаємодії; в) "толерантні викладачі" – викладачі, які характеризуються відсутністю названих виявів нетолерантності.

9. Виявлено психологічні чинники, які впливають на становлення комуникативної толерантності викладачів вищих навчальних закладів:

9.1. Встановлено статистично значущий зв'язок між позитивною комуникативною установкою та комуникативною толерантністю.

9.2. Не виявлено статистично значущого зв'язку між рівнем емпатійних здібностей та комуникативною толерантністю. Разом із тим, констатовано на рівні тенденції, що найвищі показники комуникативної толерантності мають викладачі з середнім рівнем емпатії.

9.3. Дослідження виявило наявність статистично значущих зв'язків між рівнем комуникативної толерантності та наступними характеристиками: а) емоційно-вольовими – "емоційна стійкість", "нормативність", "жорсткість", "тривожність"; б) комуникативними – "соціальна сміливість"; в) інтелектуальною – "радикалізм". Причому з деякими із названих якостей спостерігається позитивний зв'язок, а з деякими – негативний.

9.4. Дослідження зафіксувало статистично значущий зв'язок між стилем міжособистісних стосунків "доброзичливість" та комуникативною толерантністю викладачів вищих навчальних закладів.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. На пути к толерантному сознанию / Отв. ред. А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
2. Бал Г.О. Про співвідношення принципності й толерантності // Педагогіка толерантності. – 1997. – № 1-2. – С. 110-111.
3. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности. – М.: Академический Проект, 2004. – 176 с.
4. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
5. Тишков В.А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах // Культура мира и демократии. Культура мира: Учебное пособие. – М.: Знание, 1997. – С. 198-201.
6. Бардиер Г.Л. Интолерантность и девиантное поведение в бизнесе. – СПб: Норма, 2001. – 240 с.
7. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межкультурной толерантности. – СПб: "Питер", 2005. – 235 с.
8. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2005. – 228 с.
9. Солдатова Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: МГУ, 2003. – 112 с.
10. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Толерантность. Введение в проблему. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. – 239 с.
11. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Филин, 1996. – 472 с.

12. Винославська О.В. Етико-психологічні проблеми професійної діяльності науково-педагогічних працівників вищої школи // Психологічний ресурс простору вищої освіти: Зб. наук. пр. / За ред. О.В. Винославської. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2004. – Вип. 1. – С. 29-39.
13. Практическая психология для преподавателей / Под ред. М.К. Тутушкиной. – М.: Знание, 1997. – 328 с.
14. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология: Учебное пособие. – М.: Академический проект, 2004. – 560 с.

Матеріал надійшов до редакції 11.09.2007 р.

***Скок А.Г. Коммуникативная толерантность преподавателя высшего учебного заведения.***

*Статья посвящена социально-психологическим условиям формирования коммуникативной толерантности у преподавателей высших учебных заведений. В ней отражены теоретическое обоснование, методические основы и результаты эмпирического исследования по данной проблеме. Раскрыта сущность коммуникативной толерантности преподавателя высшего учебного заведения.*

***Skok A.G. The Communicative Tolerance of the Higher Educational Establishment Teacher.***

*The article is dedicated to the analysis of socio-psychological conditions of higher educational establishments teachers' communicative tolerance formation. The methodical basis and the research results on this problem are theoretically substantiated. The research reveals the essence of higher educational establishments teachers' communicative tolerance.*